

רשע דחמס - בין אביי לרבא (שיטת הרמב"ם)

שאלה – העובר עברה דאורייתא, שאין בה מלקות, מחמת חימוד ממון – האם נפסל לעדות מהתורה?

סנהדרין כז, א: מומר אוכל נבילות לתיאבון דברי הכל פסול. להכעיס, אביי אמר: פסול, רבא אמר: כשר. אביי אמר: פסול, דהוה ליה רשע, ורחמנא אמר אל תשת רשע עד. ורבא אמר: כשר, רשע דחמס בעינן.

נדמה שהתפיסה הרווחת היא שההלכה הראשונה "מומר אוכל נבילות לתיאבון דברי הכל פסול" הוא אליבא דכולי עלמא¹, ולכל הפחות כך סוברים אביי ורבא. טעם הדין – הריהו רשע דחמס שפסול אפילו לדעת רבא.

בנימוק הדין פרש"י - דכיון דמשום ממון קעביד, דהא שכיחא בזול טפי מדהיתירא, הוה ליה כרשע דחמס ופסול לעדות. ואילו הרי"ף כתב מומר אוכל נבילות לתיאבון דברי הכל פסול כפיין ואכיל נבלה כפיין נמי ושקיל ארבעה זוזי ומסהיד.

לאור דברים אלו יש להבין מדוע עד זומם פסול לעדות אפילו לרבא², הרי אין כאן 'רשע דחמס' (אא"כ נוטל ממון להעיד)? ומהסוגיא עולה שרבא מודה בפיסולו³? המניח מ' לז סבור שאין לפסלו כשרע דחמס ולדעתו רבא פוסל עד זומם מפני שהוא 'רע לשמים ורע לבריות' ע"ש עפ"י המשך הסוגיא

¹ אמנם, נראה שרבי יוסי שם אינו סובר כך. ועיי' נוי"ב קמא אבה"ע נו מי בעל המימרא בגמרא.

² אף לאביי יש לדון בכך. אמנם יש עדים זוממים שלוקים אך כבר האריכו גדולי הדורות בגדר המלקות ויסודם – מחמת הלאו של 'לא תענה' או כעונש הזמה מדין 'הצדיקו וכוי' וכן יהיה נפ"מ לעדים שהוזמו קודם גמר דין לסוברים שבכה"ג אינם לוקים ועיי' תרועת מלך וחיי ר' שמואל הנזכרים לקמן ואכמ"ל; האור שמח כתב שלר"מ (סנהדרין כז, א) עד זומם פסול כי כל עד זומם (אף בממון) לקוה כמבואר במשנה מכות ד.

³ עיי' קושיית רע"א בגליון השי"ס שבועות מז, א. מדבריו משמע שלרבא עד שקר נפסל הואיל והוא 'רע לשמים ורע לבריות' ועד ששיקר בעדות החודש לא יפסל לדעתו לעדויות אחרות. ועיי' תרועת מלך הנזכר לקמן, שיישב קושייתו.

בסנהדרין. החת"ס בתשובה⁴ (חו"מ א) סבור שהוא מוגדר כ'חשוד לאותו דבר' (ולכן יש מקום לומר שמי ששיקר בעדות ממון לא ייפסל לעדות נפשות). ועיי' בספר תרועת מלך עמ"ס ראש השנה (לרבי יוסף זוסמנוביץ חתנו של רבי מ"מ אפשטיין) סי' כט, שהאריך בענין זה.

ייתכן ולרמב"ם שיטה שונה. וז"ל בפרק עשירי מהלי עדות:

[א] הרשעים פסולין לעדות מן התורה שנאמר אל תשת ידך עם רשע להיות עד חמס מפי השמועה למדו אל תשת רשע עד...

[ב] אי זהו רשע כל שעבר עבירה שחייבין עליה מלקות זהו רשע ופסול, שהרי התורה קראה למחוייב מלקות רשע שנאמר והיה אם בן הכות הרשע, ואין צריך לומר מחוייב מיתת בית דין שהוא פסול שנאמר אשר הוא רשע למות.

[ג] עבר עבירה שחייבין עליה מלקות מן התורה הרי זה פסול מן התורה, ואם היה החיוב שבה מדבריהם הרי זה פסול מדבריהם, כיצד אכל בשר בהמה בחלב או שאכל נבלות ושקצים וכיוצא בהן **בין לתיאבון בין להכעיס** וכו' וכבר מנינו כל עבירה שחייבין עליה מלקות וכו'.

[ד] ועוד יש שם רשעים שהן פסולין לעדות אע"פ שהן בני תשלומין ואינן בני מלקות, הואיל ולוקחים ממון שאינו שלהם בחמס פסולין שנאמר כי יקום עד חמס באיש, כגון הגנבים והחמסנים אע"פ שהחזיר פסול לעדות מעת שגנב או גזל, וכן עד זומם אע"פ שהזום בעדות ממון ושלם הרי זה פסול מן התורה לכל עדות וכו', וכן המלוה ברבית אחד המלוה ואחד הלוח שניהם פסולין לעדות, אם רבית קצוצה עשו הרי הן פסולין מן התורה ואם אבק רבית עשו הרי הן פסולין מדבריהם וכו'.

עיון בדברי הרמב"ם מצביע על שתי נקודות:

⁴ החת"ס מפנה לדברי התומים מג, ז אודות שטרי חוב המוקדמים: תוס' ב"מ עב כתבו שעד בשטר בו רבית אינו רשע דחמס. התומים השוה לדברי התוס' עדים שחתמו על שטר מוקדם ורצה לומר שלרבי יוסי דבעינן רשע דחמס אינו נפסל. החת"ס הקשה שבעד על שטר שיש בו רבית לא העידו שקר אלא עברו על לאו דלא תשימון אבל בשטר חוב שהקדימו זמנו הרי העידו שקר 'אם כן העידו שקר בדבר שבממון ודאי הם רשע דחמס'. ההשוואה שבין עד בשטר של רבית לעד על שטר מוקדם כפי שהציע התומים תובן לפי דברי הרי"ף ורש"י, בשני המקרים אין חמס כי העדים אינם נהנים מרשעתם גדר חמס לדעתם הוא רשע שיש להם הנאה ממנו.

1) הרמב"ם כלל עד זומם בכלל רשע דחמס⁵.

2) הרמב"ם לא התייחס לאוכל נבלות לתאבון כאל רשע דחמס והדגיש בהל' ג בין לתיאבון בין להכעיס.

בהערה השניה אין, כמובן, קושיא כי הלכה כאביי, אך אנו לא מוצאים ברמב"ם דוגמא של רשע דחמס מסוג זה (כמתואר ברש"י וברי"ף הנ"ל).

ייתכן והרמב"ם סובר שההלכה הראשונה בגמ' הנ"ל – מומר אוכל נבלות לתיאבון, אכן נכון בין לאביי ובין לרבא אך נימוקיהם שונים. לדעת רבא הוא רשע דחמס אך אביי סבור שהוא פסול בהיותו רשע (עבירה דאורייתא שחייבים עליה מלקות). והנפ"מ תהיה בשאלה שהוצגה בפתיחה.

כמובן שיש חובה להגדיר 'רשע דחמס' לפי הרמב"ם (עכ"פ לאביי). ונראה שלרמב"ם כל הנוטל ממון חבירו שלא כדין (בין לעצמו ובין לאחרים) הריהו רשע דחמס. לכן אוכל נבלות לתיאבון אינו רשע דחמס והמעיד עדות שקר בחבירו (להפסידו ממון ואולי כ"ש לדברים חמורים יותר) הרי הוא רשע דחמס.

עפ"י יובן דינם של מלוה ולוה ברבית. רש"י סנהדרין כה, א וכו', א הגדיר את החמס כך:

לוה בריבית פסול לעדות - דקיימא לן (ב"מ עה, ב) המלוה והלוה עוברין בלא תעשה, וכיון דחימוד ממון מעבירו על דת הוה ליה כרשע דחמס, דעובר נמי על לא תעשה מפני חימוד ממון.

ואילו לרמב"ם י"ל שעצם עבירת הלאו בתחום הממון מגדירה את הרשע כרשע דחמס. ביחס ללוה נחלקו הפוסקים בדין⁶ והמהרי"ק בשרש קכו מגדיר (לפי הרמב"ם):

ואע"ג דלוה בריבית פסול לעדות אע"ג שאין לוקח ממון שאין שלו נראה לע"ד דכיון שעבירת לקיחת הממון דמלוה על יד הלוה נעשית וא"א מבלעדו חשיב עד חמס ולע"ד נר' היינו דקתני מתניתין מלו' בריב"י ולא קתני מלוה ולוה והיינו דמשני תלמודא מלוה הבאה

⁵ המניח העיר כן ודחק בדברי הרמב"ם שכתבו כאן כדוגמא נוספת לעד שאינו חוזר לכשרותו אע"פ ששילם.

⁶ עיי' לח"מ עדות י, ד: "וא"ת לוח בריבית אמאי תפסל הא אינו לוקח כלום אדרבה נותן, וי"ל כדכתב הרא"ש שגם הלוה מחמת חימוד ממון שהוא צריך למעות עושה כו'.

בריבית כלוח שהלואת הריבית נעשת ע"י המלוה והלוה וא"א לה זולתה ומש"ה בחדא מחתא מחית להו תנא דמתניתין.

הגדרה זו בודאי אינה מתאימה לשיטת הרי"ף ורש"י. ומחייבת גישה שונה כנ"ל בדעת הרמב"ם.

למעשה, חילוק בין שיטת אב"י ור"ב בהגדרת 'רשע דחמס' נזכר כבר בתשובת המהרי"ק הנ"ל, ע"ש. והאריך באפשרות זו בחידושי ר' שמואל סנהדרין סי' יב. ר' שמואל מציין לדברי רש"י ר"ה כב, א (שמסביר שהפסולים לעדות שנמנו במשנה הם פסולי עדות מדרבנן בלבד):

ומלוי ברבית - לא גזלן דאורייתא הוא למפסליה משום אל תשת עד חמס (שמות כג) דהא מנפשיה יהיב ליה.

ועי' ריטב"א שהתקשה בדברי רש"י, וכתב שדברים אלו הם ייתכנו לפי רבא אך להלכה אף רשע שאינו רשע דחמס פסול לעדות. וצ"ע שכן רבא בודאי מודה שמלוה בריבית פסול לעדות כמפורש בסנהדרין כז, א.

(ועוד - דברי רש"י סותרים למש"כ בסנהדרין כה, א וכז, א שהנכשל בריבית הריהו רשע דחמס). ר' שמואל יישב הסתירה בדברי רש"י. מש"כ בסנהדרין היה בדעת רבא. העבור עבירה מחמת חימוד ממון הריהו רשע דחמס, אך בר"ה פרש אליבא דהלכתא - כאב"י ורש"י ס"ל כהסבר הנ"ל ברמב"ם שלאב"י רשע דחמס הוא רק בעובר עברה שיסודה נטילת ממון (כגזלן) ולא העובר מחמת חימוד ממון (אמנם ביחס למלוה בריבית הרמב"ם ורש"י חולקים).

תמיכה משמעותית לקו זה נמצא בפירוש המשניות שלרמב"ם וז"ל במסכת סנהדרין פ"ג מ"ג (מהדורת הרב קאפח):

...שני עיקרים שהם כוללים רובם, ואולי שאין יוצא מן הכללים האלו אלא אחדים, והם: שכל העושה עבירה שהוא חייב עליה מלקות הרי זה פסול לעדות ואף על פי שלא היה באותה העביה דין ממון כלל, כגון האוכל בשר בחלב או אוכל נבילה וכו' וכיוצא בהם, לפי שספר האמת קרא לכל מחוייב מלקות רשע והוא אמרו והיה אם בן הכות הרשע והזהיר מלקבל עדות רשע, והוא אמרו אל תשת ידך עם רשע להיות עד, ובא בקבלה בפירושו אל תשת רשע עד, ואם ספג מלקות חזר להיות כשר לעדות כמו שאמרנו ונקלה אחיך וכו' כיון שנלקה הרי הוא אחיך. זהו העיקר האחד. והעיקר השני שכל הלוקח ממון שלא בצדק

אף על פי שאינו חייב מלקות הרי זה פסול לעדות, כגון הגנב והגזלן ומלוה בריבית, ומצד לקיחת ממון שלא בצדק עשינו מפריחי יונים והחמסנין והגבאין והמוכסין והרועים ואוכלי צדקה של גוים פסולי עדות... אלא שאלו פסולי עדות מדרבנן וכי' **אבל עד זומם הרי הוא פסול לעדות לפי שפעמים שהוא מחוייב מלקות ופעמים שהוא מחוייב ממון** כמו שנתבאר בשלישי דכתובות, ואין אנו צריכים לומר במחוייבי מיתות שהם פסולין וכי'. ותשובת אלו הסוג השני וחזרתם להיות כשרים לעדות היא שיחזירו ממון שלקחו שלא בצדק וכי'.

הגדרת הרמב"ם לקבוצה השניה – 'מצד לקיחת הממון' בודאי אינה כדעת הרי"ף.

גם התייחסותו לעד זומם מוכיחה כנ"ל. הרמב"ם כותב שיש עד זומם שלוקה (ויכלל בקבוצה הראשונה) ויש עד זומם שמשלם ממון (והריהו כלול בקבוצה השניה), ואל תטעה לומר שהתייחסותו לעד זומם היא כאל דוגמא חריגה, לאחר שפרט את שתי הקבוצות העיקריות שכן, לאחר הסוג הראשון כתב הרמב"ם את דרכי ההתכשרות ואילו לאחר הסוג השני לא כתב כן (מיד) אלא רק לאחר שהסביר את פיסולו של עד זומם.

כעת יש לעיין בשתי נקודות: מה מקורו של הרמב"ם? כיצד להסביר הסוגיא בסנהדרין כז,א, ממנה הוכיח המנ"ח שעד זומם אינו רשע דחמס. ונראה שתדא מתורצת בתברתה וכדלהלן:

הגמ' שם שואלת: לימא כתנאי (ממחלוקת אביי ורבא): עד זומם פסול לכל התורה דברי ר"מ ר' יוסי אומר בד"א שהזום בדיני נפשות אבל הזום בדיני ממונות כשר לדיני נפשות נימא אביי כר"מ ורבא כר"י אביי כר"מ דאמר אמרינן מקולא לחומרא ורבא דאמר כר"י וכי'.

וצ"ע אם עד זומם הוא רשע דחמס מה בין אביי לרבא? וצ"ל שלרבא שרק רשע דחמס פסול לעדות, יסוד הפסול הוא מחשש שקר ואלו לאביי שכל רשע פסול הרי זה מגזה"כ. לפיכך מובן שאביי כר"מואילו רבא ס"ל כר' יוסי שהיסוד הוא חשש שקר וי"ל שחשוד לדבר הקל אינו חשוד לחמור, ואם תשאל האם כל רשע דחמס – כגון גנב וגזלן, אינם פסולים לנפשות לרבא –

וזו לא שמענו, ייתכן ובשלב זה של הסוגיא שרבא כר' יוסי, אכן נצטרך לפרש כך.⁷

על פי עקרונות אלו תתפרש הלכה נוספת. בשו"ע נפסק כי טבח שיצתה נבילה או טריפה תחת ידו פסול לעדות. הבי"י ונושאי הכלים התלבטו באיזה אופן מדובר. הסמ"ע כתב שאם שוחט לאחרים עבר אמנם על לאו דאורייתא (לפני עור) אך אין לוקין עליו (לאו שבכללות – כס"מ) ואין כאן חימוד ממון, ולכן פרש ששוחט שלו ומוכר לאחרים ויש כאן עבירה משום חימוד ממון.

עפ"י דברינו לעיל הרמב"ם אינו מקבל הגדרה כזו לירשע דחמס' ואכן כך לשונו בסוף פרק יב מעדות:

וכן טבח שהיה בודק לעצמו ומוכר ויצאת טרפה מתחת ידו שהרי הוא בכלל **אוכלי טרפה** שהן פסולין לעדות, הרי זה פסול לעדות עד שיראה ממעשיו שניחם על רעתו, וילבש שחורים וכו'.

הרמב"ם אינו מרמז כלל להסבר הסמ"ע שהטבח מוגדר כרשע דחמס'.

הכס"מ התקשה בהסבר נימוק הרמב"ם לפסולתו של הטבח ור"ל שהמכשיל אחרים בטריפות חשוד לאכול בעצמו (עי' בספר המפתח במהדורת פרנקל שרבים הקשו על דבריו). על פי דברי המהרי"ק אתי שפיר. כשם⁸ שלוה פסול בגלל סיועו למלוה בעברה של חמס כך המכשיל אחרים בטריפה פסול בהיותו שותף לעברה שיש בה מלקות.⁹

נסיים בדברי תלמיד הכת"ס, רבי עמרם בלוס, בעל שו"ת בית שערים ס"י רלב:

⁷ וראה לקמן הערה 10.

⁸ בשו"ת מהרש"ג ח"א ס"י ריח הסביר דברי מהרי"ק כך: "דוקא גבי 'לא תשיך' כתב מהרי"ק דהלוה דומה להמלוה כיון דלא משכחת בשום אופן שיעבור המלוה על לקיחת הריבית אם לא שיעבור הלוה על לא תשיך לכן החמירה התורה על הלוה כמו על המלוה, אבל המכשיל את חברו באכילת טריפות או בשאר איסור כיון דמשכחת שיעבור חברו על איסור זה מבלי שיכשילו הוא כגון שיאכל או יעשה בעצמו האיסור לא החמירה התורה על המכשיל כמו על הנכשל, וזה שכתב מהרי"ק בלשונו על יד הלוה נעשית 'וא"א בלעדו' וכו' ". ולפני כן הוכיח שקיים תלות בין איסור המלוה לאיסור הלוה, והעלה שסיבת האיסור בלוה היא האיסור של המלוה ונפ"מ שאם המלוה יתקן האיסור לא יהיה לאו אף על כך. ההשוואה בגוף המאמר אינה לפי דבריו.

⁹ ראה חוברת אור המזרח קמב-קמג ניסן תשנא עמ' 226 בשם הגרי"ס באופן דומה, אך מכח הלאו של לפני עור.

...הן אמת דמדברי השו"ע רס"י לד בחו"מ משמע זאפילו בעובר איסור דאורייתא שאין בו מלקות, אפילו מחמת חימוד ממון אינו פסול אלא מדרבנן, אבל אין ראייה מזה דהתם למאי דקיי"ל כאביי בסנהדרין כז דפסול משום דקרוי רשע ולא משום דחשדין ליה למשקר¹⁰... וא"כ באין בו מלקות דלא מקרי רשע אינו פסול מה"ת אבל שם בדף כה הוא רבא דס"ל רשע דחמס בעינן ומשום דחשדין ליה למשקר ודאי פסול מהתורה אם עובר איסור תורה משום חימוד ממון וכו'.

בדבריו תשובה מפורשת לשאלה שבראש דברינו. לדעת בעל ה'בית שערים' אין לאביי מעמד של 'רשע דחמס' כפי שיש לרבא, אלא פסול רשע בלבד (ובשני אופנים יש שם רשע – לאו שלוקין עליו או רשע בעברה של חמס).

¹⁰ האריכו אחרונים לדון בגדר פסול רשע לעדות – חשש שרק או גז"כ, ועיי פס"ד של הרה"ר (אוסף פסקי דין' עמ' קלב) שחידשו שהואיל ויסוד הפסול הוא מחשש שקר, עד (רשע) שניכר לדיינים שדובר אמת ניתן לקבל עדותו (עיי מאמרו של מו"ר הגר"ח"נ איזירר שליט"א בקובץ זה, ולני"ל יש לומר שזו גישת רבא אך לאביי (וכך נפסק להלכה) כל הפסול הוא גז"כ – מי שיש לו שם רשע פסול לעדות וראה לצד הערה 7.